

حافظ

(زندگی و اندیشه)

زیر نظر
کاظم موسوی بجنوردی

به اهتمام
اصغر دادخواه

نویسندگان: آذرتاش آذر نوش، دینکو اخنیتو، بهادر باقری، بخش بنرو معاری، علی بکباشی، علی بیات، احمد پاکتی، بهاء الدین فرمشاهی، اصغر دادخواه، همورث ساجدی، سید صادق سجادی، محمد حسن سار، نجمه شیری، اسماعیل شمس، سیروس شیما، صفر عبدالمد، معید کردمانی، مجاهدین کیوانی، فتح الله مجتبیائی، عبدالله مسعودی آرائی، حسین مبینی، علی میر انصاری، حسن نخورج، توفیق یاشم پور سجانی

حافظ (زندگی و اندیشه) / تألیف ۲۴ تن از نویسندگان، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی؛
به اهتمام: اصغر دادبه، تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۹۱.

۵۵۸ ص. : مصور، رنگی. - (چهره‌های جاویدان فرهنگ و ادب ایران؛ ۱).

۱. حافظ شیرازی، شمس‌الدین محمد، - ۷۹۲ق. - نقد و تفسیر. - مقاله‌ها

و خطابه‌ها

الف. موسوی بجنوردی، کاظم، ۱۳۲۱- ب. دادبه، اصغر، ۱۳۲۵- ؛

به اهتمام

PIR ۵۴۳۵/ح ۲

۱/۳۲ فا ۸

کتابخانه ملی ایران

مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی
مرکز پژوهش‌های ایرانی و اسلامی

نام کتاب: حافظ (زندگی و اندیشه)

نویسنده: ۲۴ تن از نویسندگان؛ زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، به اهتمام اصغر دادبه

ناشر: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی

لیتوگرافی، چاپ و صحافی: سازمان چاپ و انتشارات

حروفچین و صفحه‌آرا: زهره رمضانپور

چاپ اول: تهران ۱۳۹۱

تعداد: ۱۵۰۰ نسخه

حق چاپ محفوظ است.

کلیه حقوق این اثر متعلق به مرکز است.

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۶۳۲۶-۰۹-۲

ISBN: 978-600-6326-09-2

نشانی: تهران، نیاوران، کاشانک، صندوق پستی ۱۹۵۷۵/۱۹۷

تلفن: ۲۲۲۹۷۶۲۶ دورنگار: ۲۲۲۹۷۶۶۳

پست الکترونیک: centre@cgie.org.ir

www.cgie.org.ir

فهرست

ی	یادداشت
۱	حافظ
۵	۱. زندگی و روزگار حافظ
۲۹	۲. مکتب حافظ، مکتب رندی
	۳. قرآن و علوم قرآنی
۱۴۳	الف - حافظ و قرآن
۱۵۱	ب - حافظ و معارف قرآنی
۱۶۱	ج - جلوه‌های شاعرانه
	۴. حافظ و موسیقی
۱۷۱	الف - موسیقی شعر حافظ
۱۸۷	ب - موسیقی در زندگی و شعر حافظ
	فتح‌الله مجتبیایی
	صادق سجادی
	اصغر دادبه
	بهاء‌الدین خرمشاهی
	احمد پاکتچی
	اصغر دادبه
	عبدالله مسعودی آرانی
	حسین میثمی - سعید کردمافی

۵. سبک حافظ سیروس شمیسا ۲۰۵
۶. نمودهای اجتماعی و فرهنگی در غزلهای حافظ علی بلوکباشی ۲۱۷
۷. حافظ در جهان
- الف - حافظ در شبه قاره علی بیات ۲۴۳
- ب - حافظ در حوزه زبان عربی آذرتاش آذرنوش ۲۶۷
- ج - حافظ در حوزه زبان انگلیسی (ترجمه‌های انگلیسی) مجدالدین کیوانی ۲۷۹
- د - حافظ در حوزه زبان آلمانی حسن نکوروح ۲۹۵
- ه - حافظ در قلمرو روسیه صفر عبدالله ۳۲۳
- و - حافظ در ایتالیا دومینیکو اینجنیتو ۳۳۷
- ز - حافظ در اسپانیا نجمه شبیری ۳۵۳
- ح - حافظ در قلمرو عثمانی توفیق هاشم‌پور سبحانی ۳۶۱
- ط - حافظ در فرانسه طهمورث ساجدی ۳۷۳
- ی - حافظ در ادبیات کردی اسماعیل شمس ۳۸۳
۸. حافظ و هنر محمدحسین سمسار ۴۰۳
۹. نسخه‌ها و شرحهای دیوان حافظ
- الف - نسخه‌های خطی علی میرانصاری ۴۵۳
- ب - نسخه‌های علمی و غیرعلمی اصغر دادبه ۴۶۹
- ج - شرحهای دیوان بهادر باقری ۴۸۷
۱۰. آرامگاه حافظ (حافظیه) بخش هنر و معماری ۵۱۱

۵۲۳

اصغر دادبه

الف - فال حافظ

۵۳۷

علی بلوکباشی

ب - فال حافظ از منظر مردم‌شناسی

www.ketab.ir

یادداشت

حافظ‌شناسان و حافظ‌پژوهان در باب حافظ و هنرها و اندیشه‌های او بسیار سخن گفته‌اند و بسیار سخن خواهند گفت که حافظ با نگاهی بزرگترین و با نگاهی در شمار بزرگترین شاعران اندیشمند پارسی‌گوی ایران زمین محسوب می‌شود و دیوان او، که حاوی کمتر از پانصد غزل است ۳ قصیده و چند قطعه و... مثنوی و احتمالاً شماری رباعی، هنرمندانه‌ترین بیانیهٔ فرهنگ گرانسنگ ایران به شمار می‌آید. پیداست که سخن گفتن از چنین اثری و از چنین شخصیتی به سادگی به پایان نمی‌رسد. مجموعه‌ای که پیش روی علاقه‌مندان پژوهشهای حافظ‌شناسانه قرار دارد حاصل تلاش ۲۴ تن حافظ‌شناس و حافظ‌پژوه است که کوشیده‌اند تا با بکارگیری روشهای علمی در حوزهٔ تحقیق و پژوهش و با تکیه کردن بر منابع اصیل و دستاوردهای حافظ‌شناسی در جهان، به معرفی حافظ از منظرهای مختلف برای چاپ در مجلد نوزده دایرةالمعارف بزرگ اسلامی بپردازند و این شاعر بزرگ را چنانکه شناخته‌اند به خوانندگان بشناسانند. داوری در باب کیفیت کار را به ناقدان منصف و حافظ‌شناسان بصیر وا می‌گذارم و تنها یادآور می‌شوم که بنا به نقل برخی از متخصصان حافظ‌شناس تاکنون در زبان فارسی تحقیقی این‌سان همه‌جانبه و جامع در باب حافظ صورت نگرفته است. بدین‌وسیله بار دیگر ضمن تشکر از یکایک محققان ارجمند حافظ‌شناس، که به تألیف بخشهای مختلف مجموعه

حافظ همت گمارده‌اند از جناب آقای دکتر اصغر دادبه مدیر محترم بخش ادبیات و عضو شورای عالی علمی مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی که تنقیح و ویرایش این مجموعه را برعهده داشته‌اند و همکارانشان در بخش ادبیات به‌ویژه از جناب آقای علی میرانصاری، همچنین از سرکار خانم پریسا سنجابی و خانم مروارید رفوگران که در فراهم ساختن مقدمات چاپ این اثر تلاش کرده‌اند سپاسگزاری می‌کنم و توفیقشان را به دعا از خدا می‌طلبم.

کاظم موسوی بجنوردی

حافظ

یکی از بزرگ‌ترین شاعران زبان پارسی که شاید بتوان او را بزرگ‌ترین غزلسرای این زبان دانست. غزل فارسی در سده‌های ۶-۷ ق/ ۱۱-۱۲ م با شاعرانی چون عطار، مولوی و سعدی، با مضامین عارفانه و عاشقانه به کمال خود رسید، ولی غزل‌های حافظ دارای خاصیت و کیفیت دیگری است، و همچون آیینه‌ای است که هر پارسی‌زبان آرزوها و امیدها و غمها و شادیهای خود را در آن می‌بیند، و از همین رو است که تنها و تنها با دیوان او از دیرباز دوستاران شعر او فال می‌گرفته‌اند و حتی گاهی استخاره می‌کرده، و او را «لسان‌الغیب» و «کاشف هر راز» می‌گفته‌اند.

شعر حافظ برخلاف سروده‌های شاعران دیگر، یک رویه و یک‌سویه نیست، و در یک یا چند دایره محدود سیر نمی‌کند. شعر حافظ طیف بسیار گسترده‌ای است که عارف و عامی و صاحبان آراء و عقاید گوناگون را در همه حال دربر می‌گیرد، و هر کس در هر مقام و منزلتی از فکر و دانش و ذوق و سلیقه که باشد، به نوعی به فراخور احوال و تجربه‌های خود از آن بهره می‌برد. این وسعت مشرب و گوناگونی دیدگاه موجب شده است که از دیرباز درباره شخصیت روحی و اخلاقی، و آراء و افکار او بیش از هر شاعر دیگری اختلاف نظر پیدا شود. استادی او در کاربرد صنایع لفظی و معنایی چون ایهام، استعاره و کنایه سخن او را به کمالی وصف‌ناپذیر و نزدیک به حدود اعجاز می‌رساند. حافظ خود به

این خاصیت کلام خویش وقوف کامل دارد و بارها بدان اشاره کرده است: صبحدم از عرش می‌آمد خروشی، عقل گفت / قدسیان گویی که شعر حافظ از بر می‌کنند. و در جایی دیگر برای کلام خود به نوعی ازلیت قائل است: شعر حافظ در زمان آدم اندر باغ خلد/ دفتر نسرين و گل را زينت اوراق بود. هر چند که وی گاه آشکارا از عشق سخن گفته، و گاه آشکارا از عرفان، و غالباً این دو را درهم آمیخته است، اما شکوه سخن او در غزل‌های رندانه او ست که جلوه‌گاه عشق، عرفان، اندیشه و حکمت است، و نقدهای طنزآمیز اجتماعی او را در آن گونه اشعار باید دید.

غزل‌های رندانه حافظ نمایشگر بخش بزرگی از حیات روحی و اخلاقی مردم این سرزمین و آیینه تمام‌نمای اوضاع و احوال سیاسی و اجتماعی روزگار او، و روزگاران دیگری است که بر این مردم گذشته است. حافظ نه تنها همه نابسامانی‌ها و پریشانی‌های روزگار خود را می‌دید و حس می‌کرد و در اشعار خود باز می‌نمود، بلکه به چگونگی‌های روحی و اخلاقی و اجتماعی گذشته نیز، به گونه‌ای که در آثار شاعران دیگر، از عهد رودکی و فردوسی تا عصر سعدی، و پس از آن تا روزگار خواجه و عبید، منعکس شده بود، توجه داشت؛ و با زبان و بیان سحرانگیز خود آنها را باز می‌گفت، به گونه‌ای که نه پیش از او کسی بدان روشنی و رسایی و زیبایی باز گفته بود و نه بعد از او هرگز کسی توانست به شیوه و طرز او بازگوید. صداقت در احساس و بیان جوهر شعر او است؛ و این ویژگی است که سخن او را از سروده‌های بسیاری از شاعران دیگر ممتاز و متفاوت کرده است.

حافظ جامع علوم زمان خود بود و از علوم عقلی و نقلی آگاهی تمام داشت و با قرآن چنان مأنوس بود که کمتر غزلی در سراسر دیوان او می‌توان یافت که اشارتی به قرآن یا اقتباسی از قرآن در آن نیامده باشد. او در پرتو این انس با قرآن و به سبب باورهای ژرف خود به مبانی عرفانی، هیچ گناهی را سنگین‌تر از ریاکاری و مردم‌فریبی و خودپرستی نمی‌دانست؛ و با آنکه در تمامی عمر، هم با سلاطین و درباریان و دیوانیان سروکار داشت، هم با اهل علم و درس و بحث معاشر و مصاحب بود، و هم خانقاهیان زمان خود و راه و رسم آنان را خوب می‌شناخت، در زمره هیچ‌یک از این گروه‌ها که جملگی در اوضاع و احوال اجتماعی آن روزگار صاحب قدرت و مقام بودند، قرار نگرفت؛ و اعمال و رفتار هر سه گروه را نکوهش می‌کرد و با بیان رندانه و طنزآمیز خود به نقد کردارها و رفتارهای آنان می‌پرداخت. برای بیان این معانی و شرح احوال و آثار خواجه شیراز، مقاله حاضر به ۷ بخش اصلی تقسیم شده، و ۳ بخش نسخه‌ها و شرح‌های دیوان حافظ؛

زندگی نظرگاه، و روزگار حافظ؛ آرامگاه حافظ (حافظیه)؛ و فال حافظ در پی آن افزوده شده است.

www.ketab.ir